

ЧЕСЬКА ПАРЕМІОЛОГІЯ, ЇЇ КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ПРОСТІР І КУЛЬТУРНІ ДОМІНАНТИ

Стаття присвячена реконструкції концептів «добро» — «зло» на матеріалі пареміологічних одиниць чеської мови. Досліджувані концепти зараховуються до базових структур концептосфери національної мови, її культурних домінант, оскільки мають високу частотність, позначають важливі для суспільства сфери життя і так чи інакше проходять через усі універсальні опозиції, марковані позитивною чи негативною оцінкою. Методика дослідження полягає в об'єднанні паремій у логіко-семантичні групи — логеми. Увагу зосереджено на морально-духовних і утилітарних цінностях та їх ієрархії.

Ключові слова: мовна картина світу, лінгвокультурологія, культурні концепти, ментальність, пареміологія.

У лінгвістиці останніх двох десятиліть активно розвиваються ті напрями, які так чи інакше пов'язані з феноменом «мова як представник певної культури й ментальності». Мова розглядається в контексті когнітивної діяльності людини, її сприйняття, осмислення й вербалізації дійсності. Одним із способів вивчення проблеми взаємодії значень мовних знаків і когнітивних структур є концептуальний аналіз. Поняття концепту відповідає уявленню про ті смисли, значення, якими людина і, ширше, етнічна спільнота оперують у процесі мислення і які відбивають зміст досвіду й знання в процесі пізнання. Однією з особливостей когнітивного підходу до вивчення мови є вирішальна роль компонента «сприйняття» в семантиці мовних одиниць. Ця інформація здебільшого має ознаки не дійсного, а ідеального стану речей. Вербальна картина світу, створена людиною, — ідеалізована, бо є результатом уявлень про те, не якою вона є реально, а якою вона має бути. А тому мовна картина світу не стільки пізнається, скільки створюється.

Уже сьогодні можна назвати чимало цікавих досліджень, які свідчать про розвиток когнітивної лінгвістики, етнолінгвістики, лінгвокультурології. Це праці українських учених Л. Г. Скрипник, В. В. Жайворонка, Т. В. Радзівської, С. С. Єрмоленка, Г. М. Яворської, О. С. Снітко, Н. С. Слухай, О. П. Левченко, численних авторів московської школи логічного аналізу мови під керівництвом Н. Д. Арутюнової, етнолінгвістичної школи М. І. Толстого, праці Ю. С. Степанова, В. М. Мокієнка, М. Ф. Алефіренка, В. М. Телії, В. В. Красних, польської школи Є. Бартмінського. Саме з Польщі одержала когнітивно-культурний імпульс чеська лінгвістика. Характеризуючи праці колег-сусідів, І. Ванькова, одна з провідних чеських авторів з проблем когнітивної семантики, писала, що після ознайомлення з численними збірниками і монографіями, що їх створили й переклали польські автори, не один чеський дослідник захопився б вивченням мовної картини світу, етнолінгвістикою, антрополінгвістикою, когнітивною лінгвісти-

кою¹. Першим чеським досвідом у цій галузі стала колективна монографія «Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky»². Варто згадати, що більшість чеських лінгвістів зростала на ідеях Празького лінгвістичного гуртка, а саме структурно-функціонального підходу до мови (можливо, з цієї причини знаки природної мови як знаки етнокультури тривалий час залишалися в тіні). Згідно з цими положеннями, мовні явища класифікувалися за рівнями — фонологія, морфологія, лексика, синтаксис — і пов'язувалися з гаслом Ф. Сосюра: «За кожним текстом стоїть система мови». Структуралістські засади передбачали розрізнення мовних знаків, їх контурів усередині системи, як розрізняються чорне й біле. Кінець минулого століття позначився процесами перебудови не лише моделі суспільства. Відбулася зміна парадигми наукового гуманітарного знання. Світ став сприйматися не як «склад речей, на полицях якого лежать розсортовані за класами предмети й ознаки» (С. Д. Кацнельсон), а як динамічна, функціональна система з певними зв'язками й відношеннями. Образ мови з когнітивної перспективи дозволив розгледіти шкалу відтінків (а не чорно-білих кольорів), багатих своїми комбінаціями та мозаїчними сплетіннями. Названа монографія, як зауважують самі автори, є «першою інспірацією та першою ластівкою»³, що практично вперше поставила питання в площині, як «говорить» чеська мова про чехів і навколишній світ. У зв'язку з цим актуальним видається завдання опису фрагмента чеської мовної картини світу, структурованого концептами «добро» — «зло». Ми беремо до уваги також той факт, що в цьому плані чеська пареміологія ще не вивчалася.

Поняття «добро» є базовою універсальною морально-духовною цінністю, одним із компонентів тріади «Істина — Добро — Краса»⁴. Незважаючи на вочевидь центральну позицію і визначальну роль серед понять культури, концепти «добро» та «зло», як не дивно, не представлені окремим гаслом у відомому фундаментальному словнику Ю. С. Степанова⁵ та в «Антології концептів»⁶. В етнолінгвістичному словнику В. В. Жайворонка «добро» визначається як «усе позитивне в житті людей, що відповідає їхнім інтересам, бажанням і потребам; благо»⁷; «зло» — це «що-небудь погане, недобре; протилежне добро»⁸.

Уявлення про добро та зло має практично кожен носій мови, але в лінгвістиці семантика добра завжди трактувалася як украй розпливчата, що не піддається точному лексикографічному описові: «Це найвище добро лінгвістика визначити не може»⁹, «принцип словникових дефініцій абстрактних категорій, особливо таких категорій, які не завжди прямо пов'язані з об'єктивним світом, який людина спостерігає, витікає з філософських і, ширше, світоглядних систем»¹⁰.

¹ Vaňková I. Kognitivně-kulturní inspirace z Polska // Slovo a slovesnost.— 1999.— R. 60. N 3.— S. 215.

² Vaňková I. *a jiné*. Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky.— Praha, 2005.— 343 s.

³ Ibid.— S. 302.

⁴ Докладніше про це див.: Истина. Добро. Красота : Взаимодействие концептов // Логический анализ языка. Языки эстетики : Концептуальные поля прекрасного и безобразного / Отв. ред. Н. Д. Арутюнова.— М., 2004.— С. 5–29.

⁵ Степанов Ю. С. Константы : Словарь русской культуры.— 3-е изд., испр. и доп.— М., 2004.— 992 с.

⁶ Антология концептов / Под ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина.— М., 2007.— 512 с.

⁷ Жайворонко В. В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник.— К., 2006.— С. 191.

⁸ Там же.— С. 248.

⁹ Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений : Оценка. Событие. Факт.— М., 1988.— С. 59.

¹⁰ Там же.— С. 27.

З філософського погляду добро — це все те, чим сповнені надії, що радує, тішить, приносить задоволення, це благо, про яке писав ще Арістотель: «до чого все прагне». З античних часів уявлення про добро у філософських концепціях пов'язувалося з етичними уявленнями, з поняттями моралі і моральних критеріїв.

Дослідники, що вивчали особливості світосприйняття слов'ян за язичництва, насамперед на його останньому, дохристиянському етапі, констатували відсутність ідеї добра і зла. У слов'янське язичницьке світобачення ідея добра і зла, якої раніше не було, увійшла разом з ідеєю долі. У своїй блискучій розвідці «Етюд про долю» Ю. О. Карпенко пише: «Констатуючи відсутність у слов'янському (та, власне, і в будь-якому іншому) язичництві цієї ідеї, М. Н. Новикова слушно зазначає: “Довгий час їх замінювали набагато “утилітарніші” та “операційніші” поняття *Користі* та *Шкоди*”. <...> Концепція добра і зла вперше чітко була виражена християнством»¹¹.

У християнській культурі, щоб пізнати добро, треба було беззастережно слідувати волі Бога. І як тільки людина наважилася на самостійне здобуття знання — вкусила плоду з «дерева пізнання добра і зла» (Книга Буття 2:16, 17; 3), — вона була Богом покарана. Тому що «пізнати» — означало «оволодіти» не лише поняттями добра і зла, а всім тим, що було створено Богом. «На переважній більшості картин середньовіччя Ісус, Діва Марія та деякі інші святі займають центральну частину картини, а люди з натовпу розміщуються на периферії. Ці картини відбивають іудейсько-християнську систему ціннісних установок того часу. Бог і Творець Всесвіту уособлював Істину, Світло, Красу і Добро і тому розміщувався в центрі. Люди, яких він створив, розташовані на периферії»¹². «Первородний гріх» відкрив шлях до пізнання світу незалежно від Бога. Це поклало початок християнській історії людства, осягнення людиною всього того, що вона називає добром або злом.

Концепт «добро» має багаторівневу структуру. В семантичне поле концепту «добро» входять знаки (імена) *благо, правда, істина, краса, любов, щастя, здоров'я, користь, дружба, розум, свобода* та ін. Семантичними партнерами концепту «зло» є *неправда, обман, гріх, зрада, егоїзм, лихо, шкода, страх, ненависть, нещастя, неволя, дурість* та ін. Як видно з переліку, основна сфера значень концептів «добро» — «зло» включає оцінні оператори (предикати) «добрий / добре» та «поганий / погано». Порівняймо валентність лексем *добро* та *зло*. Набір оцінних ознак — позитивних і негативних сем — стосовно лексеми *добро* містять прикметники *безкорисливе, блаженне, лагідне, сердечне, щире, справедливе*, а *зло* — *несправдливе, підступне, божевільне, дике, жорстоке, мстиве, сердите, люте*. Але оскільки концепти «добро» і «зло» — це бінарні опозиції, які, власне, одне одного передбачають, то вони мають і спільні означення — *велике, вічне*.

У рамках однієї статті неможливо розглянути всі знаки (імена), що структурують концепти «добро» — «зло», тому для аналізу ми відібрали ті чеські прислів'я та приказки, які містять сигнальні лексеми *dobro / dobrý* («добро / хороший») та *zlo / zlý* («зло / поганий»). Слово *dobro* звичайно вживають як іменник, що за своїм значенням співвідноситься з прикметником *хороший*, а іменник *zlo* — з прикметником *поганий*. Щоб, по можливості, адекватно описати те, як засобами пареміологічних одиниць відбивається тема добра і зла в чеській мовній картині світу, варто звернутися до витоків цих понять, застиглих у внутрішніх формах слів *dobro* і *zlo*. Тут доречно нагадати ставлення дослідників до проекції діахронічного розвитку на синхронну

¹¹ Карпенко Ю. О. Етюд про долю // Мовознавство. — 1999. — № 4–5. — С. 11.

¹² Психология и культура / Под ред. Д. Мацумото. — СПб., 2003. — С. 114–115.

площину: «оскільки діяхронія — це еволюція системи, вона не заперечує, а прояснює сутність синхронної організації для кожного окремого моменту»¹³, «для когнітивної теорії діяхронічний аспект опису мови стає чи не важливішим, ніж синхронічний аспект: багато в чому повертаючись до принципів лінгвістики ХІХ ст., цей напрям проголошує, що для розуміння того, як влаштована мова, і для пояснення мовних явищ апеляція до походження цих фактів стає одним з головних дослідницьких прийомів»¹⁴.

У сучасній чеській мові абстрактні іменники *dobro* і *zlo* утворені від прикметників і їхні словникові статті відсилають відповідно до гасел *dobrý* та *zlý*. Чеське слово *dobrý* має спільнослов'янське походження. У його етимології виділяються значення «відповідний», «приємний, позитивний»: псл. **dobrъ* утворене за допомогою суфікса -го від іє. **dhabh-* «відповідний» і споріднене з лит. *dabà* «характер, вдача, властивість»¹⁵. Семантично близьким до лексеми *dobrý* є *hodný* — від ст.-ч. «підходящий, здатний, спроможний», ст.-сл. *годънь* «підходящий, приємний», пор. нім. *gut* «хороший»¹⁶. Отже, первісне значення чеської лексеми *dobrý* співвідноситься з поняттям «норма».

У тлумачному словнику сучасної чеської літературної мови у слова *dobrý* діляється 9 значень¹⁷, основні з яких такі: «1. Який відповідає моралі; порядний, благородний, чесний; 2. Який відповідає виробничим і суспільним вимогам, умілий, вправний, здатний; 3. Підходящий для певної мети; чудовий, якісний; 4. Вигідний, корисний; 5. Достатній; 6. Добросердний, ласкавий, привітний, милий; 7. Приємний, позитивний».

Лексема *zlý* також має спільнослов'янські корені: псл. **zъlъ* «злий, поганий» найближче лит. *-žūlus* — *atžūlus* «грубий, бездушний, безсердечний», *ižūlus* «безсоромний, безстидний»; іє. **ghulo-* первісно «кривий, викривлений» від **ghuel-* «викривлятися, відхилятися (від правильної дороги)», звідси лтс. *zvelt* «ударити», лат. *fallere* «обманювати, зраджувати», гр. *fēlos* «обманний, шахрайський», авест. *zūrah-* «несправедливість», ст.-інд. *hvālati*, *hvārate* «іде криво, звертає з дороги»¹⁸. Етимологічні дані свідчать, що слово *zlý* первісно передавало загальну ідею невідповідності нормі.

Семантичний потенціал слова *zlý* в сучасній чеській мові містить найдавніші, вихідні характеристики¹⁹: «1. Який навмисне кривдить, мучить, завдає шкоди; 2. Який не відповідає моралі; поганий; 3. Неякісний, який не відповідає нормі, викликає неприємне відчуття, враження, не відповідає певному призначенню; поганий; 4. Який віщує щось погане; 5. *Експр.* неприємно важкий, великий; жадливий».

Словникові дефініції свідчать про багатовимірність понять «добро» і «зло». І це закономірно, бо вони мають тисячолітню традицію культурно-філософської та духовно-історичної інтерпретації.

Звернімося до їх актуалізації в чеських пареміологічних одиницях. Ідейні концепції добра і зла можуть бути зведені до логем. Логема виступає як узагальнювальна ви-

¹³ Лотман Ю. М. Динамическая модель семиотической системы // Лотман Ю. М. Избранные статьи : В 3 т. — Таллин, 1992. — Т. 1. — С. 91.

¹⁴ Плузган В. А. Проблемы грамматического значения в современных морфологических теориях. — М., 1998. Цит. за: Зализняк А. А. Семантическая деривация в синхронии и диахронии: проект «Каталога семантических переходов» // Вопр. языкознания. — 2001. — № 2. — С. 14.

¹⁵ Rejzek J. Český etymologický slovník. — Praha, 2001. — S. 139.

¹⁶ Ibid. — S. 206.

¹⁷ Slovník spisovného jazyka českého. — Praha, 1971. — D. 1. — S. 338.

¹⁸ Rejzek J. Op. cit. — S. 739.

¹⁹ Slovník spisovného jazyka českého. — D. 4. — S. 779.

хідна думка, логіко-семантична одиниця, яка експлікує властивості й цінності, що сформувалися в колективній свідомості народу внаслідок його соціального й духовного досвіду. Банк логем дозволяє твердити про систему національно-культурних цінностей як універсального, так і специфічного характеру. Усі відібрані прислів'я і приказки нами класифіковано за такими логемами:

(1) «добро — зло» — бінарна опозиція: *Každé zlo má své dobro. Všechno zlé je k něčemu dobré. Nic není zlého bez dobrého. Za dobrou dobrou zlou čekej. Po zlém bývá zas dobré. Do třetice všeho dobrého i zlého. Není nic tak zlého, aby se neobrátilo někdy v něco dobrého. Nedělej dobrého, neočekávej zlého. Kdo zlu nebrání, dobrou škodí. Dobré nad zlým vítězí;*

(2) добро карається: *Za dobrotu na zebrotu. Pro dobrotu na psotu. Za dobrotu hlavu do plotu. Cesta do pekel je dlážděna dobrými úmysly;*

(3) добро — це Бог: *Za Bohem-li půjdeš, dobrou cestu najdeš. Čiňme od Boha počátek, a bude dobrý pořádek. Dobrého Pánbůh opatruje;*

(4) добро — це мірило моральності, совісті, сумління: *Dobré svědomí, největší zboží. Dobré svědomí hlas boží. Dobrá pověst má cenu zlata. Dobrá pověst se šíří daleko, špatná ještě dále. Čest a dobrá pověst mnoho na světě může. Dobré jméno nad zlato; O mrtvém buď dobré, anebo nic;*

(5) добро пов'язане з духовною роллю слова: *Dobré slovo nad zlato. Dobré slovo otvírá i největší srdce. Dobré slovo potěší. Dobré slovo hubu nespálí. Z dobrého slova nikdy krev neteče. Dobrá rada nad zlato. Dobrá rada drahá. Dobrá slova se nekupují. Dobrý rádce za Boha. Laskavé slovo lepší než měkký koláč. Dobrá slova koláče jidají. Dobrá huba lepší jak panská stodola;*

(6) добро — це безкорислива добродичність: *Za dobrodini neočekávej poděkování. Za dobrý skutek odměnu nežádej. Dobročinnosti se meze nekladou. Čiňš-li někomu dobrodini, vpiš to v listí zelené, tobě-li někdo dobro činí, vpiš to v desky kamenné. Dobrodiním člověka nejspíše získáš;*

(7) добро — це основа людських стосунків: *Dobrý soused nad zlato. Dobrý přítel zlato převažuje. Z dobré ženy muži čest. Dobrá žena dělá dobrého muže. Dobrá žena lepší nad zlatý sloup. Koruna, kterou žena ušetří, je tak dobrá jako ta, kterou muž vydělá. Dobrá hospodyňka má pro peříčko přes plot skočiti. Dobrá hospodyňka si s kouskem masa vždycky poradí. Kázeň a dobrá metlička k dobrému vede Jenička;*

(8) добро має бути взаємним: *Učiniv příteli dobro, naděj se téhož. Musíš všem dobré přátí, chceš-li přítel ziskati;*

(9) добро в рамочній функції початку і кінця: *Dobrý počátek polovice díla. Dobrý počátek, půl práce. Začátek dobrý konec má podobný. — Konec dobrý, všechno dobré. Dobrý konec všechno spraví. Kde jest dobrý konec, dobrá jest celá věc. Dobře počítí dobré jest, ale dobře skončí větší čest;*

(10) добру треба вчитися: *Uč se dobrým býti. Každý dobrý může lepší býti;*

(11) про добре слід пам'ятати: *Bůh zehnej tomu, kdo krmí a pojí, a dvojnásob tomu, kdo dobrodini pomní;*

(12) добро не стабільне: *Co je dobré dnes, nemusí být zítra;*

(13) добро як альтернатива: *Jeden rozum dobrý, ale dva jsou lepší. I špatný kvas lepší než dobrá voda. Dobrý pes lepší než zlý člověk. Špatný pokoj lepší než dobrá vojna. Dobrá rada lepší než peníze; Špatná jízda za dobrou chůzi nestojí;*

(14) добра має бути в міру: *Vše vhod, dobro — co příliš, nezdravo. Dobrého po málu.*

Розглянемо деякі з логем.

Добро і зло як опозиція. В основі опису будь-якої національно-мовної картини світу лежать універсальні опозиції. Добро і зло — антагоністичні, антонімічні сутності. Значення однієї структується через заперечення іншої: добро — це «все те, що не зло, погане», а зло — «все те, що не добро, хороше». Навряд чи є мова, в якій ці поняття відсутні. Якби існували словники ключових ідей мовних картин світу, вони б значно збігалися, і передусім завдяки універсальним опозиціям, або семантичним примітивам, за А. Вежицькою. Протиставлення добра і зла в одному контексті — *Každé zlo má své dobro* — відомі в пареміології різноструктурних мов, починаючи з латини, пор.: лат. *Malum nullum est sine aliquo bono*; укр. *Нема лиха без добра; Нема біди, щоб не вишло гаразди; Нема злого, щоб на добре не вишло*; рос. *Нет худа без добра (и добра без худа)*; бр. *Няма лиха без дабра*; нім. *alles Schlechte hat auch etwas gutes*; англ. *Every cloud has a silver lining*; фр. *Il n'est mal dont bien ne vienne*. Наведені приклади свідчать про те, що опозиція «добро — зло» стара, як світ, вона виражає філософську

основу земного буття, суть якого осмислювали різні народи, починаючи, як мінімум, з античних часів. Ці поняття супроводжують одне одне, бо кожне з них може бути одночасно і тим і тим: те, що для однієї людини є добром, для іншої може бути злом.

Зібраний нами матеріал виявив несподіваний факт: прислів'я з лексемами *добро / хороший* у кількісному відношенні значно переважають ті, що мають лексеми *зло / поганий*. Як відомо, семантичні поля негативної оцінки у фразеології (а паремії є її частиною) значно потужніші, ніж позитивні. Це універсальна, типологічна, інтернаціональна властивість, що констатується в кожній другій праці цієї мовознавчої галузі²⁰. Причину такої особливості вчені вбачають у психоемоційній сфері людської свідомості. Усе позитивне людина сприймає як норму. Хороше вона найчастіше навіть не помічає. Н. Д. Арутюнова у властивому їй афористичному стилі відзначає: «Людина завжди гостріше відчуває негативні стани (відхилення від норми), ніж позитивні, які радує лише в момент свого настання, а вже в наступну хвилину душа вимагає більших радостей»²¹. Звідси — диференційованіші емоційні реакції на те, що викликає дискомфорт, а відтак знаходить своє мовне втілення. Це підтверджують дані Чеського національного корпусу: слово *dobro* утворює 5182 контексти, а *zlo* — 7762 (<http://ucsn.ff.cuni.cz, syn2006pub>). Але є й інша точка зору, яку констатували Дж. Буше, Ч. Осгуд, Т. М. Ніколаєва, О. М. Вольф, Н. Д. Арутюнова: при вживанні оцінних значень у природних мовах існує загальна універсальна тенденція, спрямована в бік добра. Психолінгвістичні експерименти показали, що в парі «добрий / поганий», *добрий* є базисним, вихідним, позитивні оцінки діти засвоюють раніше, уживають їх частіше, «приємні слова» легше запам'ятовуються і стимулюють більше позитивних асоціацій. Негативні значення утворюються від позитивних (*добрий* — *недобрий*), а не навпаки. Інакше кажучи, люди намагаються бачити насамперед світлі сторони життя та говорити про них. Підтвердження цієї тенденції знаходимо у Т. І. Вендіної: «Поняття “краси” в мові традиційної народної культури покриває значно більшу частину семантичного простору, ніж поняття “некрасивого”, оскільки саме краса є максимальною і мінімальною умовою буття людини»²². Втім, питання, чи є краса умовою буття людини, нам видається доволі спірним. Найімовірніше, на цей статус заслуговують категорії «добро» — «зло».

Те, що чеські паремії засвідчили асиметрію між добром і злом у бік позитивної оцінки, можна пояснити важливою функцією цих мовних знаків — дидактичною, або директивною. Прислів'я і приказки невіддільні від перлокутивної мети. Вони вчать жити, намагаються виховати людину через досвід поколінь, нав'язати систему їх цінностей. Через це багато з них має форму імперативу. Форма визначає зміст, а зміст — вчинки: *Dobrého neboj se, a zlého varuj se; S dobrými obcuj a zlých se varuj; Dobré se obrací zase v dobré, od zlého čekej zas jen zlé; Za dobrou dobou zlou čekej; Neboj se čerta, ale zlého člověka; Za dobrodiní neočekávej poděkování; Za dobrý skutek*

²⁰ Ця тенденція характерна і для лексичного рівня мови. Так, наприклад, за даними А. Архангельської, в чеській, українській та російській мовах «система маскулінізмів на позначення чоловіка розумного та нерозумного (дурня) засвідчує у досліджуваних мовах кількісне співвідношення позитивної та негативної оцінності 1:3» (*Архангельська А. «Чоловік» у слов'янських мовах.* — Рівне, 2007. — С. 392). Пор. також у М. Ф. Алефіренка: «...в лексичному складі будь-якої мови переважають одиниці негативної оцінки, бо все хороше вважається нормою» (*Алефіренко Н. Спорные проблемы семантики.* — М., 2005. — С. 169).

²¹ Арутюнова Н. Д. Знач. праця — С. 284.

²² Вендіна Т. И. Прекрасное и безобразное в русской традиционной духовной культуре // Логический анализ языка. Языки эстетики : Концептуальные поля прекрасного и безобразного / Отв. ред. Н. Д. Арутюнова. — М., 2004. — С. 160.

odměnu nežádej; Zvykej dobrému, a zlé na mysl nepřijde. Імперативні парадигми, таким чином, можна розглядати як варіанти еталонних парадигм. Головна роль еталона відведена слову.

Добро і слово. Духовна роль слова бере свої початки від античності та християнської культури. У Стародавній Греції розрізнялися два способи сприйняття слова: один — це сприйняття всім єством «божественних слів, міфів», що являли собою істину, другий — сприйняття звичайних людських слів, які належало чути, слухати²³. Чи не найвідомішим у Біблії є вислів «спочатку було Слово». Так починається Євангеліє від св. Іоанна: «Споконвіку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог було Слово» (Ін 1:1) — *Na počátku bylo Slovo, a to Slovo bylo u Boha, a to Slovo bylo Bůh.* Чеська лексема *slovo* має спільне походження з усіма індоевропейськими мовами: від іє. **kleu-os* «чути» походять псл. **slovo* (род. в. *slov-es-e*) «те, що сказано (давніше — “те, що можна чути)”», пов’язане чергуванням голосних із *slava* «слава», *slyti* «називатися, чутися», споріднене з гр. *klé(u)-os* «слово, голос, мова, слава», дінд. *śrávah* «слава, хвала, честь, повага, пошана; поклик», авест. *sravah* «слово», лтс. *slava, slave* «чутка, поголос, репутація; похвала; слава», лит. *šlāvē* «честь, пошана, слава», *šlāvinti* «славити, шанувати»²⁴. Етимологічні дані свідчать, що семантична структура чеської лексеми *slovo* пов’язана з дієсловом, тобто з позначенням дій — говорити і слухати. Покажемо у цьому відношенні є те, що назва граматичної категорії «дієслово» в чеській мові має форму *sloveso*. Об’єднання у значенні індоевропейського кореня **kleu-os* дій слухання і говоріння, на думку Ю. С. Степанова, уможливило припущення, що він «означав не те, що розуміють під “Словом” у сучасній європейській культурі, а щось інше, якусь цілісну ситуацію, в якій “говоріння” передбачає “слухання” і навпаки, це “коловорот мовлення” або навіть щось загальніше — “коловорот спілкування”»²⁵. Сліди цієї ідеї, як нам видається, збереглися в семантиці чеського прислів’я *Bud’ dobrým posluchačem, budeš dobrým povědačem.*

Отже, вихідний семантичний фон поняття «слово» — це знання-інформація, що служить предметом обміну. Слово в звичайному людському спілкуванні важило надзвичайно багато. У народній свідомості добре слово викликало асоціацію з цінністю, дорожчою за золото, з річчю, що взагалі не купується, є безцінною, пор.: *Dobré slovo nad zlato. Dobrá rada nad zlato. Dobrá rada drahá. Dobrá slova se nekurují.* Зауважимо, що наведені чеські прислів’я мають відповідник у латинській мові — *Utile consilium qui spernit, inutile sumit*, що дозволяє судити про їх глибоку архаїчну ментальну основу.

Ще одним уявленням, яке приписувалося в народній свідомості слову, є його вища вартість порівняно з матеріальними благами: *Dobrá huba lepší jak panská stodola. Laskavé slovo lepší než měkký koláč.*

Пареміологічний матеріал показує, що добре слово наділялося антропоморфними характеристиками (часто через метонімічне зближення з *jazyk, huba*). З одного боку, воно втішає, торує шлях до твердого серця, розчулює і зворушує: *Dobré slovo potěší; Dobré slovo otevírá i nejtvrdší srdce; Dobré slovo nachází měkkou odpověď; Dobré slovo mnoho spraví, vzpurné pak tě lásky zbaví; Dobré slovo hubu nespálí; Dobrá slova koláče jídají.* З другого — шкодить, раниць, убиває: *Zlý jazyk mnoho zlého natropí; Lépe jest potknout se nohou nežli jazykem.*

²³ Степанов Ю. С. Знач. праця.— С. 480.

²⁴ Rejzek J. Op. cit. — S. 583; Етимологічний словник української мови.— К., 2006.— Т. 5.— С. 306.

²⁵ Степанов Ю. С. Знач. праця.— С. 381.

Добро і благо. Чеські слова *dobro* та *blaho* пов'язані синонімічними відношеннями, але водночас вони різні, бо актуалізують різні цінності. На це звернув увагу ще Арістотель: «Тоді в якому значенні говорять “блага”? В усякому разі не схоже, щоб [різні речі] випадково називалися однаково»²⁶. Аналіз лексикографічних джерел виявив такі характеристики. Слово *blaho* — спільнослов'янського походження, пов'язане зі ст.-сл. **благъ** «добрий, милий». Дослідники висловлюються про його спорідненість з лтс. *balgans* «білуватий», лат. *flagrāre* «палати, полум'яніти», ст.-інд. *bhārga-* «сяйво» та іє. **bhel-g* «сяяти», звідси перехід значення «сяючий» > «милий, приємний, добрий»²⁷. Інша версія у чеського етимолога В. Махека: сучасне слово *blaho* близьке авестійському «якого вітають, шановний, цінний»²⁸. Сучасна чеська літературна мова у слова *blaho* фіксує два значення: «1. Стан, відчуття, що є наслідком задоволення жадань, прагнень, сподівань; найвище щастя. 2. Задовільний матеріальний стан та умови життя, добробут, достаток, заможність». Зіставлення лексикографічних даних слів *dobro* і *blaho*, на перший погляд, не дає підстав для виявлення між ними суттєвої різниці. Головне, що їх об'єднує в дефініціях, — це наявність суспільно-раціональних ціннісних ознак, а роз'єднує — відсутність спільного морального складника. Відмінність між цими поняттями тонко зауважила І. Б. Левонтина: «Добро абсолютне, а благо — відносне»²⁹. Можна бути на вершині блага, але не на вершині добра, можна творити добро, але не можна творити благо. Добро безкорисливе, а благо — ні. Добро колективне, благо — індивідуальне. Добро можна робити, а блага досягають. Чеський національний корпус не фіксує жодного контексту *konat blaho*, але містить 99 прикладів словосполучення *konat dobro*. Своїм релятивізмом *blaho* аналогічне *користі* — тимчасовій, кон'юнктурній цінності. Тому дії *заради спільного блага* можуть бути агресивними і небезпечними для інших людей. Узагалі слово *blaho* належить активному лексикону політики, яка оперує відносними цінностями, хоча часто намагається їх видати за абсолютні³⁰, пор.: «Politika nevzniká ve stranických sekretariátech, ale při veřejné diskusi a jejím hlavním cílem je blaho státu» (syn200brub). Чеські паремії з лексемою *blaho* відзначаються низькою частотністю. У словнику Фр. Челаковського³¹ цього слова немає. Серед 5738 чеських прислів'їв, що їх містить словник Д. Бітнерової та Ф. Шиндлера³², вираз з компонентом *blaho* знаходимо лише один раз: *Není blaho stříbro ani zlato, ale blaho jest, co komu mílo*. Його ідея — протиставлення цінностей «матеріальне — духовне». У парі *dobro — blaho* на шкалі цінностей вищу позицію займає *dobro*, уявлення про яке є фундаментом моралі, а *blaho* має утилітарний відтінок. Це підтверджує синонімічний ряд слова *blaho*: *blaženost* «блаженство», *rozkoš* «розкіш», *štěstí* «щастя», *blahobyt* «добробут», *zdar* «успіх», *prospěch* «користь, вигода, пожиток». Якщо спробувати позначити благо через метафору, то це — добро «на сьомому небі». Добро, втілюючи наївно-житейський варіант концепту, свідчить про вищість живих порухів людської душі над буденними благами — достатками, вигодами, дарами природи і под.

²⁶ Аристотель. Сочинения: В 4 т.— М., 1984.— Т. 4.— С. 61.

²⁷ Rejzek J. Op. cit.— S. 81.

²⁸ Machek V. Etymologický slovník jazyka českého a slovenského.— Praha, 1957.— S. 33.

²⁹ Левонтина И. Б. Звездное небо над головой // Зализняк А., Левонтина И. Б., Шмелев А. Д. Ключевые идеи русской языковой картины мира.— М., 2005.— С. 353.

³⁰ Там же.— С. 354–355.

³¹ Čelakovský F. L. Mudrosloví národu slovanského ve příslovích.— Praha, 1949.— 922 s.

³² Bittnerová D., Schindler F. Česká přísloví. Soudobý stav konce 20. století.— Praha, 2002.— 315 s.

Добро і норма. Поняття «добре» є вихідним параметром оцінки. «Не випадково, — зауважує О. М. Вольф, — у працях з етики досліджується насамперед семантика “добра”, оскільки етичні приписи пов’язані передусім з добром, а пов’язані зі “злом” заборони оцінюються як похідні від приписів»³³. Оцінка передбачає орієнтацію на норму. Поняття норми стосується практично всіх аспектів об’єктивного світу. Щодо семантики чеських прислів’їв і приказок можемо констатувати, що частина з них передає моральні цінності як норму. Зв’язок з мораллю виявляється у сполученні оцінних предикатів *dobry* і *zlý / špatný* з іменниками *svědomí* «совість, сумління», *pověst* «репутація, слава», *jméno* «ім’я», *čest* «честь», у семантичну структуру яких входить уявлення про норму, напр.: *Dobré svědomí nad všechno jmění*; *Dobré svědomí největší zboží*; *Dobré svědomí klevet se nebojí*; *Dobré svědomí hlas boží*; *Dobrá pověst má cenu zlata*; *Dobré jméno nad zlato*; *Čest a dobrá pověst mnoho na světě může*; *Dobrá pověst se šíří daleko, špatná ještě dále*. Зв’язок із антинормою позначається на присутності слів негативної конотації, напр.: *had* «змія», *závist* «зздрість», *nejhorší* «найгірший», *ohydný* «мерзенний», *zlý duch* «злий дух», пор.: *Kdo zlé svědomí má, hada za nadry chová*; *Zlé svědomí, nejhorší soudce*; *Kde láska, tu i Bůh, kde závist, tu zlý duch*; *Závist bývá matkou zlého činu*; *Co dobré, to také pěkné, co zlé, to ohydné*.

Концепт «добро / добрий» відповідає уявленню про норму утилітарно-побутового досвіду і знань людини. Маркуються реалії, що співвідносяться з поняттями господарської діяльності (*Dobry hospodář více prodá nežli koupí*; *Dobry pluh zahání dluh*; *Peníz vydělaný na blátě je tak dobrý jako na zlatě*), родинних стосунків (*Dobrá žena dělá dobrého muže*; *Z dobré ženy muži čest*; *Koruna, kterou žena ušetří, je tak dobrá jako ta, kterou muž vydělá*; *Kázeň a dobrá metlička k dobrému vede Jenička*), стосунки з друзями (*Dobry přítel zlato převažuje*; *Dobré jest i v pekle míti přítele*; *V nouzi dá ti radu každý dobrý přítel, ale málokterý dá ti mouky pytel*). Особливо виділяються стосунки із сусідами: *Dobry souseď nad zlato*; *Dobry souseď drahý klenot*; *Dobry souseď půl živnosti*; *Dobry souseď je lepší než rodina*; *Lepší blízký souseď než daleký přítel*; *Vedle souseďův zlé i dobré trpěti*. Кілька синонімічних виразів передають ідею «від хорошого до поганого — один крок»: *Dobré bydlo rohy má*; *Dobré bydlo (nejvíce) pálí*; *Dobré bydlo člověka píchá*.

Норма — поняття відносно й варіативне, тому у змісті чеських прислів’їв та приказок, що репрезентують концепти «добро» — «зло», знаходить своє вираження ознака градування. Природа семантичного градування докладно вивчалася на прикладі лексики Е. Сепіром, Ю. Д. Апресяном, О. М. Вольф, Н. Д. Арутюновою, А. Вежбицькою. Градування пов’язане зі сферою компаративної семантики і зумовлене прагматичними факторами. «Людина ніколи б не стала задумуватися над цінностями буденних частковостей, якби постійно не опинялася на роздоріжжі. Вибір вимагає мотивації. Її зазвичай шукають у практичній доцільності, зручності, легкості, надійності, бажаності та інших часткових оцінках. Але зрештою використовується компаратив загальної оцінки *краще*, який слугує не лише знаком вибору, а й містить у собі узагальнений мотив дії»³⁴. Таким чином, в основі вибору лежить принцип прагматичної обдуманості (зваженості плюсів і мінусів), що протистоїть випадковому вибору, вибору навмання.

Проблема вибору, власне, передбачає порівняння, адже вибирається те, що краще за інше. Лінгвістичну класифікацію цінностей ми побудували на основі

³³ Вольф Е. М. Оценочное значение и соотношение признаков «хорошо / плохо» // Вопр. языкознания. — 1986. — № 5. — С. 98.

³⁴ Арутюнова Н. Д. Знач. праця. — С. 256.

аналізу всього масиву чеських прислів'їв і приказок (не лише з компонентами «добро» — «зло»), що включають компаратив «кращий, краще».

Дослідження структури цінностей здійснювалося нами в межах теорії людської мотивації, або концепції ієрархії потреб людини, автором якої є американський психолог А. Маслоу. Згідно з цією концепцією, що спирається на ідеї З. Фрейда і К. Юнга, розвиток особистості відбувається внаслідок пошуку та реалізації цілей, які стверджують і збагачують життя, наповнюють його змістом. Потреби, за А. Маслоу, дані людині з народження і створюють ієрархію, в якій задоволення менших потреб є умовою для появи більших. На цьому принципі А. Маслоу створив так звану піраміду потреб, які визначають філософію цінностей. Вона складається з п'яти щаблів. Фундаментом ієрархії є фізіологічні потреби людини: голод, спрага, сон тощо. Наступний щабель — потреба в безпеці, порядку, захищеності від страху, тривоги і хаосу. Третій щабель — потреба в належності до певного колективу, групи, класу, потреба в любові і прихильності. Людині вкрай важливо знати, що вона живе на батьківщині, у себе вдома, поруч із близькими і зрозумілими їй людьми, що її оточують «свої». Людині потрібна соціальна група, яка забезпечила б її такими відносинами — родина, діти, робота, друзі. Четвертий щабель — потреба в суспільному визнанні, оцінці, повазі інших людей. Задоволення потреби в оцінці, повазі породжує в індивідуума почуття впевненості в собі, власної значущості, сили, адекватності, почуття, що вона корисна й необхідна в цьому світі. П'ятий щабель, вершина піраміди — потреба в самовираженні, у прагненні людини до реалізації свого потенціалу, до пізнання, потяг до філософії, до творчості, естетичних джерел. Потреби, за А. Маслоу, задовольняються в тому порядку, в якому вони представлені в піраміді — від менших до більших. Потреби вищого порядку не можуть з'явитися, поки не задоволені нижчі. Задоволення всіх потреб приводить людину на вершину піраміди — повну самореалізацію. А. Маслоу твердить, що фізіологічні потреби задовольняються на 85 %, потреба в безпеці — на 70 %, потреба бути в колективі — на 50 %, потреба в повазі, схваленні — на 40 %. Самовираження досягають приблизно 10 % осіб. Вихідною гіпотезою нашого дослідження є припущення, що ієрархія цінностей, запропонована А. Маслоу, повинна мати дзеркальне відображення у мові.

Аналіз пареміологічних одиниць з компонентом компаративної семантики дозволяє встановити певну ієрархію цінностей у чеській лінгвокультурі.

Фундаментом ієрархії є соціальні цінності. Їхня динаміка представлена в такій послідовності: родина, рідний дім, любов, дружба, робота, спілкування, батьківщина. Асоціативне коло соціальних цінностей включає такі характеристики: 1) для чоловіка краще самотність, ніж невдале одруження: *Lepší být dobře pověšen než špatně oženěn*; 2) для жінки краще невдале заміжжя, ніж самотність: *Lepší špatně vdaná než dobře svobodná*; 3) краще жити бідно, але в любові: *Lépe s chudobnou chléb jísti než s bohatou se hrýzti*; 4) краще жити самотньо, ніж серед злих людей: *Lépe jest v samotě býti nežli spolek s zlými míti*; 5) любов — оплот держави: *Láska nejlepší ochránce říše*; 6) старий друг надійний: *Přítel starý lepší než dva noví*; 7) дружба дорожча за багатство: *Přátelská láska lepší kamenných hradeb; Přítel hodný lepší než bratr rodný; Lepší přátelství než peníze*; 8) краще працювати разом: *Jeden rozum dobrý, ale dva jsou lepší*; 9) довіряй, але перевіряй: *Raději měř nežli věř, lepší míra nežli víra*.

Другий щабель на «чеській» піраміді цінностей займає «потреба самовираження». Її зміст полягає в прагненні людини до пізнання. Одиниці «філософ-

ського» звучання — найчисленніші у своїй підгрупі. Деякі з них є лаконічними формулами, пор.: *Čas je nejlepší lék(ař)*; *Čím dřív, tím líp*; *Čím hůře, tím lépe*; *Čím více, tím lépe*; *Méně, ale lépe*; *Lépe pozdě nežli nikdy*; *Lépe je dáti než bráti*; *S úsměvem jde všechno líp*; *Horké železo nejlépe se kuje*; *Lepší lež ke spáse nežli pravda k záhubě*.

Третю позицію займають цінності, пов'язані із суспільним визнанням. Акцентуються такі ознаки, як моральні якості людини, незалежність, воля, компетентність, повага оточуючих: *Dobry pes lepší než zly člověk*; *Lepší vlastní chudoba než cizí bohatství*; *Lépe poctivě umřít než potupně žít*; *Lepší poctivost s chudobou, nežli bohatství s nepoctivostí*; *Lépe ke kováři než ke kovářičkovi*; *Kdo dobře činí, lepšího se dočká*; *Rychlá štedrota nejlepší*; *Lepší ztratit vše nežli předsvědčení své*.

Коли людина досягає суспільного визнання, у її житті пріоритетними стають цінності іншого рівня — безпека й захищеність: *Špatný pokoj lepší než dobrá vojna*. До цього виду цінностей належать також закон і віра: *Čisté svědomí je nejlepší poduška*; *S Bohem počínej, s Bohem dokoněj, toť nejlepší života směr*.

На останньому щаблі ієрархії виявилися цінності фізіологічного порядку. У нашому списку нараховується 12 одиниць, що характеризують «земні» потреби людини в їжі, сні, відпочинку тощо, напр.: *Hladové břicho lehčí, a syté lepší*; *Dobré vyspání stojí za snídaní*; *Čím více u stolu, tím lépe chutná*.

Таким чином, щаблі піраміди цінностей, що утворюють чеські прислів'я та приказки з компаративом «кращий, краще», розташувалися практично у зворотному, порівняно з пірамідою А. Маслоу, порядку.

Досліджуваний матеріал продемонстрував перевагу вищих цінностей (фундамент ієрархії) над нижчими, що, зрештою, підтверджує прислів'я *Ne хлебом единым жива людина*. Варто наголосити на тій обставині, що між внутрішніми, персонально зумовленими, і зовнішніми, соціально зумовленими, цінностями немає чітко окресленої межі.

Між оцінними судженнями існують певні асоціативні зв'язки. Так, в основі цілого ряду паремій лежать іронічні асоціації, джерелом яких служить сфера побуту. Значна частина ціннісних паремій належить до розмовно-просторічної стихії та має оказіональний характер, пор.: *Lepší studená ženská v posteli než teplý pivó v žaludku*; *Lepší než pohyb na zdravém vzduchu je pohyb na zdravém těle*; *Je lepší užívat se k smrti než v domově důchodců vzpomínat na pracovní úspěchy*.

В основі ієрархії цінностей, як показали численні приклади, лежить механізм вибору. Більшість паремій є двоскладними моделями. В одній частині міститься ознака, що занижує цінність доброго, у другій — ознака, що компенсує значення недоброго. Унаслідок перехрещення двох протилежних оцінок відбувається інверсія цінностей. Типи інверсій, виділені Н. Д. Арутюновою для російської мови, властиві й чеській пареміології. Це дозволяє висловити припущення, що йдеться не лише про подібні логічні прийоми, втілені у слові, а й про спільні джерела їх походження. На це вказують однотипні структурно-семантичні моделі, за якими організовані паремії, наприклад: ч. *Lépe s chudobnou chléb jísti než s bohatou se hrýzti*; укр. *Краще на вбогій женитися, ніж вік з багатого волочитися*; рос. *Лучше на бедной жениться, чем с богатой браниться*. Найпоширенішими типами обернених суджень є такі, що містять показники 1) кількості: *Jeden rozum dobrý, ale dva jsou lepší*; *Lepší starý talíř plný jako nový prázdný*; 2) якості: *Špatný pokoj lepší než dobrá vojna*; *Lepší špatně jet než jít dobře pěšky*; *I špatný kvas lepší než dobrá voda*; *Hladové břicho lehčí, a syté lepší*; *Dobry chléb, kdy koláčův není*; *Živý pes lepší než mrtvý lev*; 3) зі сфери етики: *Lepší poctivost s chudobou nežli bohatství*

s nepoctivostí; Lépe poctivě umřítí než potupně živu býti; Lepší žítí v chudobě než v hanobě; 4) із психологічної сфери: *Dobrý pes lepší než zlý člověk; Dobrý soused je lepší než rodina; Dobrá žena lepší nad zlatý sloup; Lépe je u dobrého sloužití nežli u zlého se roditi;* 5) «своє — чуже»: *Lepší doma krajíc chleba než v cizině kráva celá; Lepší vlastní chudoba než cizí bohatství;* 6) реальне — потенційне *Lepší hrst pravdy než pytel naděje; Lepší dnes vejce než zítra slepice; Lepší dnes kus než zítra hus.*

Одним з основних прийомів, за яким визначається пріоритетність цінності, є вживання антонімічних пар «поганий — гарний», «старий — новий», «великий — малий», «свій — чужий», «війна — мир», «розумний — дурний», «кислий — солодкий», «поспішити — спізнитися», «сьогодні — завтра» і т. ін.

Ієрархія цінностей у світлі вільного асоціативного експерименту. Попередній аналіз дає уявлення про ієрархію цінностей, що сформувалася на рівні діахронії і представлена матеріалами словників. Вільний асоціативний експеримент суттєво доповнює дані про культурні домінанти цього фрагмента мовної картини. Ми виходили з того, що вільний асоціативний експеримент вважається ефективною методикою, яка дозволяє виявити асоціації, що виникли в індивіда в результаті попереднього досвіду, та отримати порівняно об'єктивні результати. Завдяки своїй простоті й високій інформативності ця методика все частіше використовується в лінгвістиці, особливо при вивченні когнітивних, лінгвокультурологічних та психолінгвістичних завдань³⁵. Прикладом подібних досліджень може бути «Асоціативний тезаурус сучасної російської мови» в чотирьох книгах за редакцією Ю. М. Караулова або ж праця С. Г. Тер-Мінасової, в якій реальна картина світу віддзеркалює призму понять, сформованих на основі асоціацій у свідомості сучасної російської молоді³⁶.

У нашому випадку вільний асоціативний експеримент полягав у тому, що на слова-стимули *dobrý* «хороший», *dobře* «добре», *zlý* «поганий», *špatně* «погано», *lepší* «кращий», *lépe* «краще» ми попросили інформантів у письмовій формі миттєво зреагувати чеським прислів'ям або приказкою, які першими спали їм на думку.

Коротко зупинимося на результатах експерименту зі словами-стимулами *lepší* «кращий», *lépe* «краще». У ньому взяли участь 112 інформантів³⁷. Анкета містила дані про їх соціальний статус, вікові й гендерні характеристики, регіон проживання. Не маючи можливості проаналізувати тут отримані результати за всіма вказаними параметрами, зазначимо, що до однотипних асоціацій належить прислів'я *Lepší vrabec v hrsti než holub na střeše* (український відповідник — *Краще синиця в руках, ніж журавель у небі*). Його частотність становить 49 одиниць, тобто майже половину від загальної кількості відповідей. Таким чином, дана пареміологічна одиниця являє собою ядро асоціативного поля *lepší* «кращий», *lépe* «краще». Вона є експліцитною формою інваріанта аксіологічного знака, що вказує на установку, якій слідує етнічна свідомість: краще реальне, ніж потенційне; краще менше, ніж нічого; краще задовольнятися малим, ніж сподіватися на більше. В одному випадку нами зафіксовано інверсію компонентів *holub* «голуб» і *vrabec* «горобець» — *Lepší holub v hrsti nežli vrabec na střeše*, що може свід-

³⁵ Докладніше про це див.: *Горошко Е. И.* Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента.— М.; Х., 2001.— 320 с.

³⁶ *Тер-Минасова С. Г.* Язык и межкультурная коммуникация.— М., 2000.— 624 с.

³⁷ Висловлюємо щирі подяки чеським колегам В. Ленделовій, П. Валчаковій, А. Шефчиківі за допомогу в проведенні експериментального дослідження.

чити як про неточне знання оригінального варіанта прислів'я, так і про бажання інформанта реально мати в розпорядженні щось більше, ніж менше в перспективі.

Периферію асоціативного поля утворюють одиничні реакції *Lepší něco než nic (1)* (повний еквівалент зазначеної вище паремії), *Lepší být zdravý a bohatý než nemocný a chudý (2)*, *Lepší být chudý a zdravý než bohatý a nemocný (1)*, *Čím lépe, tím hůře, čím hůře, tím lépe (1)*, *Lépe žít den jako lev než sto let jako ovce (1)*, *Kdo se směje naposled, ten se směje nejlíp (1)*. *Vždycky můžeš být lepší (1)*, *Nejlépe se vychovávají cizí děti (1)*, *Vždycky může být ještě hůře (1)*, *Lepší mlčet než křičet (1)*, *Všude lépe než ve válce (1)*, *Hlad je nejlepší kuchař (1)*. В останньому прикладі ціннісне зіставлення виражене в імпліцитній формі. Індивідуальне асоціативне поле наведених паремій структурують логема «краще більше хорошого», «цінуй реальне, потенційне може бути гіршим», «краще менше, та краще», «перевага чужого над своїм», «дії людини визначають обставини».

Дані, одержані в результаті асоціативного експерименту, проливають світло на національно-культурні особливості асоціацій, на певні риси національного характеру, які є фрагментом сучасного ментального поля етносу.

Семантична амбівалентність. Очевидною є відносність ціннісних вимірів. Філософія змінюється не від ситуації до ситуації, а від людини до людини. «Народна мудрість, — говорив з цього приводу К. Чапек, — поряд із тисячами різних правд таїть у собі ще одну незбагненну та безумовну правду про відносність усіх цінностей і правд»³⁸. Навіть у межах однієї мови, однієї культури наявні антонімічні твердження, що взаємно виключають одне одного: *Dobré slovo vrata otvírá — Dobrým slovem železná vrata neotvřeš, ani kámen neobměkčíš; Dobré slovo hubu nespálí — Dobře jazyk za zuby míti; Kdo dobré činí, tomu zlé neškodí — Za dobrotu na žebrotu; Dobré se brzo zapomene — Dobré se pomní dlouho (a zlé ještě dělá)*. Подібні протиріччя не девальвують семантичної якості прислів'їв, а пояснюються багатоманітністю навколишнього світу, досвідом, ситуацією і комунікативними намірами їх користувачів.

Отже, лінгвістичний підхід до структури концептів «добро» — «зло» у багатьох відношеннях визначається логіко-філософськими та утилітарними концепціями. Уявлення про добро і зло в чеській ментальності ґрунтується на протиставленні цих понять, що сягає ідей античної та християнської культур.

Концепти «добро» — «зло» — універсальні опозиції, але від усіх інших бінарних опозицій («щастя — нещастя», «любов — ненависть», «правда — неправда» і под.) їх відрізняє зв'язок з оцінкою і нормою, оскільки, власне, семантика слів *добро* і *зло* містить оцінні оператори «добрий / добре» та «поганий / погано». Поняття норми стосується майже всіх аспектів картини світу. Відтак варто визнати, що концепти «добро» — «зло» є комплексними («парасольковими») для всієї концептосфери: вони так чи інакше проходять через усі універсальні опозиції, марковані позитивною або негативною оцінками. Це концепти найвищого рівня узагальнення.

Пареміологічний фрагмент чеської ціннісної картини світу реконструюється у вигляді оцінних суджень, співвідносних із моральними нормами, філософськими ідеями, практичним досвідом, здоровим глуздом. Концепти «добро» — «зло» постають як соціальні й прагматичні категорії, що вирізняються нормативністю й консерватизмом.

Суттєвими культурними домінантами є оцінки, пов'язані із соціальними потребами прихильності й любові, що реалізуються через родину, рідний дім, роботу, дружбу, спілкування. Очевидно, що однією з причин такого розподілу

³⁸ *Plachetka J. Velký slovník citátů a přísloví. — Praha, 1996. — S. 8.*

цінностей є проблема індивідуальної ідентичності. Людина не бачить для себе можливості контролювати ситуацію за межами свого вузького життєвого простору. Тому суверенність, ненасильство, любов, радість і турбота утворюють фундамент її життєвих цінностей.

L. I. DANYLENKO

CZECH PAROEMIOLOGY, ITS CONCEPTUAL SPACE AND CULTURAL DOMINANTS

The article is devoted to reconstruction of concepts «good-evil» based on paroemiological units of the Czech language. The concepts researched are included into basic structures of national language and its cultural dominants, since they have high frequency of usage and denominate important spheres of social life and in this or that way are present in all universal oppositions marked by positive or negative assessments. Methodology of research resides in combination of paroemias into logic and semantic groups — logems. The focus is based on moral and spiritual values and their hierarchy.

Key words: linguistic world view, cultural studies, mentality, cultural concepts, mentality, paroemiology.